

מכון הנרייטה סאלד
המכון הארצי למחקר במדעי ההתנהגות

הערכת התכנית "חשיבה יצירתית" בתלמודי תורה

אוקטובר 2017

ד"ר עידית מני-איקן ורוית אפרתי

פתח דבר

מחקר ההערכה לתכנית "חשיבה יוצרת", המוצג בדוח זה, נערך במכון סאלד בהזמנתה ובמימונה של קרן ון ליר הולנד.

מטרת מחקר ההערכה הייתה ללוות את התכנית לאורך שנות הפעלתה, כמו גם, לבחון את תרומותיה והשפעותיה על הילדים, המלמדים וההורים. ממצאי המחקר עשויים לסייע לאנשי הקרן ולאנשי התכנית לעמוד על נקודות החוזק שלה, כמו גם, על התחומים הטעונים שיפור.

אנו מבקשות להודות בראש ובראשונה ל'צוות אחיה' ובייחוד למר צאלי פרלשטיין וגב' צביה גרינברג, שהיו שותפים מלאים לכל אורך הדרך, בתהליכי חשיבה בנוגע לסוגיות בתכנית ובמחקר. תודתנו שלוחה גם לאנשי קרן ון ליר הולנד, ובייחוד לגב' דניאלה בן עטר, עמם קיימנו דיאלוג פורה ומפרה.

כמו כן, אנו מבקשים להודות למנהלי תלמודי התורה, למלמדים ולמדריכים ומנחים בתכנית שלקחו חלק במחקר זה.

אנו תקווה שדוח זה יספק מידע ותובנות שיסייעו למנהלי התכנית ולמממניה להמשיך במלאכתם בכל הנוגע לפיתוח תכניות עבור הגיל הרך.

צוות המחקר,

ד"ר עידית מני-אימן
ורוית אפרתי

תוכן עניינים

4.....	רקע
5.....	מטרות ושאלות ההערכה
5.....	שיטה - אוכלוסיית המחקר וכלי ההערכה
6.....	תהליך העבודה
7.....	ממצאים
12	סיכום ודיון בשאלת הקיימות של התכנית

התכנית "חשיבה יצירתית"

התכנית "חשיבה יצירתית" (ח"י) עוסקת בחשיפת ילדים בחינוך הקדם יסודי והיסודי למושגים ולעקרונות מדעיים בסיסיים (כדוגמת מרכז כובד, שיווי משקל, אנרגיה וכדומה) באופן חווייתי (באמצעות בניית צעצוע מדעי) במטרה לטפח אצלם יכולת חשיבה, סקרנות ויצירתיות. התכנית היא פרי פיתוחו של פרופ' גדעון כרמי (ז"ל) מהאוניברסיטה העברית בירושלים, והיא מופעלת על-ידי "תכנית קרב למעורבות בחינוך".

בין השנים תשע"ג-תשע"ה, הופעלה תכנית ח"י על ידי ארגון אחיה- "ללמוד שאתה יכול"¹, במתכונת ניסיונית, במגזר החרדי ב-25 כיתות גן לגילאי 3-6 בחולון, ובין השנים תשע"ה-תשע"ז, בתלמודי תורה בבני ברק ובאלעד, לגילאי 4-6. בכל אותן שנים התכנית והערכתה מומנו על-ידי קרן ון-ליר הולנד.

התכנית יועדה לפעול בשלושה מעגלים של אוכלוסיית יעד: ילדים, צוות חינוכי והורים.

ילדים

מדריכי תכנית ח"י פועלים להשיג את יעדי התכנית תוך שימוש בסגנון עבודה דינאמי האמור ליצור אצל הילדים עניין בתופעות יום יומיות ויכולת לחשוב ולפעול באופנים יצירתיים. המדריכים מגיעים למסגרת החינוכית פעם בשבועיים ומביאים עימם בכל פעם צעצוע מדע חדש, באמצעותו לומדים הילדים על חוק או עיקרון מדעי מסוים. כל פעילות נפתחת בסיפור (הנוגע לאותו צעצוע), שבעקבותיו מתנהל שיח עם הילדים ומתאפשרת התנסות חווייתית של הילדים. בנוסף, המדריכים בשיתוף הילדים, יוצרים מחומרים פשוטים וזמינים מגוון של צעצועי מדע (כדוגמת רעשן שדרכו לומדים הילדים על גלי הקול ועל התהודה, מכונית הממחישה כיצד ניתן לנצל סוגים שונים של אנרגיה וכיו"ב), באמצעותם יכולים הילדים להבין את חוקי הטבע, כמו כוח הכבידה, פרופורציה, אנרגיה, מסה, כוח המשיכה ועוד. את צעצועי המדע, הילדים נוהגים לקחת לביתם בצירוף דפי הסבר להורים ותמונות מן הפעילויות.

הצוות החינוכי

הצוות החינוכי משתתף בהשתלמויות המקנות להם באופן תיאורטי ומעשי מושגים ועקרונות מדעיים, כדי שיוכלו להמשיך לעסוק בהם בין המפגשים ולשלב אותם בהוראה. התכנית פועלת כדי לאפשר להם יכולת העברת חומר מופשט לילדים ומעשירה את ארגז הכלים המקצועי שלהם.

הורים

בתום כל פעילות, ההורים מקבלים דף הסבר על העיקרון המדעי שנלמד. כמו כן, ההורים משתתפים בסדנאות יצירה ובימי שיא דרכם הם מתוודעים לחומר הנלמד במסגרת התכנית. חשיפה זו לחומרים ולפעילות נועדה לדרבן את ההורים להמשיך ולעסוק בתכני התכנית גם בשעות הפנאי עם ילדיהם.

¹ <http://achiya.org/he/new-building/>

מטרות ושאלות הערכה

התכנית "חשיבה יצירתית" (ח"י) הוערכה במחקר הערכה מעצב ומסכם. מטרותיו העיקריות של המחקר היו לבחון את דרכי היישום של התכנית, הלכה למעשה, ולבדוק עד כמה היא עומדת ביעדיה. ממטרות אלו נגזרו שאלות המחקר העיקריות שלהלן:

1. כיצד התכנית מיושמת ומהם הקשיים והאתגרים בהפעלתה?
2. מהן העמדות כלפי התכנית בקרב משתתפיה (מנהלים, מלמדים והורים)?
3. מהי תפישת התרומות וההשפעות של התכנית על משתתפיה (ילדים, מלמדים, הורים)?
4. מהן הפעולות הננקטות לצורך הבטחת הקיימות של התכנית (Sustainability)?

שיטת המחקר – אוכלוסיית המחקר וכלי ההערכה

במחקר ההערכה הנוכחי, עבור שנת ההפעלה של התכנית בתשע"ז, נעשה שימוש בשיטות הערכה איכותניות². הנתונים האיכותניים נאספו משני היישובים בהן מופעלת התכנית (בני ברק ואלעד) באמצעות ראיונות מובנים למחצה עם בעלי תפקידים שונים ותצפיות בגנים.

אוכלוסיית המחקר

באוכלוסיית המחקר נכללו: מנהלי תלמודי תורה (בסך הכל ארבעה- שניים מבני ברק ושניים מאלעד), מלמדים (בסך הכל שמונה- ארבעה מבני ברק וארבעה מאלעד), מנהל התכנית והמדריך בתכנית.

כלי המחקר

ריאיון עם מנהלים בתלמוד תורה

ארבעה מנהלים בתלמודי תורה רואיינו בריאיון מובנה למחצה, בו הם נשאלו על עמדותיהם כלפי התכנית, על מידת המעורבות שלהם בה ועל ההשפעה והתרומה של התכנית (למלמדים ולילדים).

ראיון עם מלמדים

שמונה מלמדים בתלמודי תורה רואיינו בריאיון מובנה למחצה, בו הם נשאלו על מפגשי ההשתלמות, על שילוב תכני התכנית בהוראה שלהם וכן על השפעת התכנית ותרומתה (להם ולילדים).

ריאיון עם מנהל התכנית

מנהל התכנית רואיין בריאיון מובנה למחצה, אשר התמקד בדרכי ההפעלה והיישום של התכנית. בייחוד נשאל המנהל על הקשיים והאתגרים, על הצלחות והישגים וכן על כיווני פעולה עתידיים (לצורך הבטחת הקיימות של התכנית).

² נציין כי בתכנית ההערכה המקורית הוצע להעביר שאלונים להורים, אולם בשל רגישות מגזרית לא ניתן היה לבצע פעולה זו.

ריאיון עם המדריך בתכנית

המדריך בתכנית רואיין בריאיון מובנה למחצה, בו הוא נשאל על הפעילויות בתלמודי תורה ודרכי העברתן, על התרומה לילדים וכן על הקשיים והאתגרים.

תצפיות בגנים

בארבעה תלמודי תורה (שניים בבני ברק ושניים באלעד) נערכו שתי תצפיות על פעילות ח"י (בסה"כ נערכו שמונה תצפיות). התצפיות התנהלו על-פי מתווה מנחה (כמותי) להערכת מאפייני הפעילות ומהלכה, תוך התמקדות בנקודות האלה: פעולות המדריך, תגובות הילדים ומעורבות המלמד.

תהליך העבודה

איסוף הנתונים האיכותניים נעשה בארבעה תלמודי תורה בשתי נקודות זמן: בחודשים מרץ-אפריל 2017 נערך סבב ראשון של תצפיות והתקיימו הראיונות עם המלמדים ומנהלי התלמודי תורה. בחודשים מאי-יוני 2017 נערך סבב נוסף של תצפיות והתקיימו הראיונות עם המדריך ומנהל התכנית.

ממצאים

בחלק זה יובאו ממצאי המחקר שעלו מן הראיונות עם בעלי התפקידים השונים (מנהלים, מלמדים, מנהל התכנית והמדריך בתכנית) וכן מן התצפיות בתלמודי תורה. הממצאים יוצגו בחלוקה לנושאים הבאים:

- א. אופן הפעלת התכנית בתלמודי תורה
- ב. עמדות כלפי התכנית ושביעות רצון מאופן התנהלותה (בקרב מנהלים, מלמדים והורים)
- ג. הישגי התכנית והשפעותיה (על הילדים ועל המלמדים)
- ד. קשיים ואתגרים בהפעלת התכנית
- ה. צרכים והצעות לשיפור

א. אופן הפעלת תכנית ח"י בתלמודי תורה

התכנית "חשיבה יצירתית" התקיימה השנה בשמונה תלמודי תורה (ארבעה בבני ברק וארבעה באלעד), במסגרתה התקיימו פעילויות עם הילדים (בתלמודי תורה) ומפגשי השתלמות למלמדים, אם כי בהיקף מצומצם יותר, ביחס לשנה שעברה. עוד נציין כי השנה לא התקיימו כלל פעילויות עם הורים³.

הפעילויות בתלמודי תורה – המפגשים והפעילויות בתלמודי תורה בבני ברק ובאלעד התקיימו בתדירות של פעם בשבועיים, במשך כ-45 דקות והועברו על-ידי מדריך חרדי (דובר אידיש), מנוסה מטעם 'אחיה'. הפעילויות עסקו בנושאים שונים מתחום המדע כדוגמת מסה ומשקל, מרכז כובד, ואנרגיה, נושאים שבחלקם נלמדו גם בשנה שעברה.

מן התצפיות בתלמודי התורה בלטו מאפייני הפעילות הבאים:

התאמה תרבותית לתכנים בתכנית – בכל שמונה הפעילויות שנצפו המדריך בתכנית השתמש בשפה הרווחת בתלמוד תורה (שפת האידיש) ובמושגים המקובלים באוכלוסייה זו, וכן נהג לחבר בין תכני הפעילות לתכנים הנלמדים בתלמוד תורה (לדוגמה, סביב חגים ופרשת שבוע), כדי ליצור קשרים לעולמם של הילדים ולעורר מוטיבציה בקרב המלמדים לקחת חלק פעיל במפגשים: "נעשו התאמות בתכנים, ונעשו ניסיונות לחבר את הסיפורים לפרשת השבוע או לחג... כדי להגיע לקהל היעד-למלמדים וילדים, בעיקר בקטע של לעבוד עם המלמדים ולשלב אותם יותר" (מנהל התכנית).

למידה חווייתית – בכל שמונה הפעילויות שנצפו, המדריך בתכנית הקנה לילדים את המושג המדעי תוך שימוש בהדגמות ובאמצעי המחשה, התנסות חווייתית של הילדים והכנת תוצר המשלב בתוכו את העיקרון המדעי שנלמד. לדוגמה, באחת הפעילויות שנצפו, שעסקה בנושא של אנרגיה, המדריך סיפר על משה מונטיפיורי שפעל לשיפור המצב בירושלים וסייע בבניית טחנת קמח, לצורך פרנסת המתיישבים. הוסבר שהטחנה יכולה לעבוד במספר צורות: באמצעות הרוח (הודגם באמצעות תנועות בפה), כובד משקל (הודגם באמצעות ברזל) ושרירי ידיים. בהמשך הפעילות חולקה לכל ילד אבן וכמה גרגירי חיטה והילדים טחנו את החיטים באמצעות האבנים (מתוך תצפית בתלמוד תורה באלעד).

פיתוח חשיבה – בארבע פעילויות (מתוך השמונה), נצפו במסגרת השיח בין המדריך והילדים, אלמנטים של פיתוח חשיבה הכוללים: שאילת שאלות, העלאת השערות ופתרון בעיות. לדוגמה, באחת הפעילויות שנצפתה התפתח שיח בין המדריך והילדים בנוגע למצוקת המתיישבים בעיר ירושלים והצפיפות ממנה סבלו באותה תקופה. בהקשר זה העלו הילדים רעיונות והצעות לפתרון מצוקת המתיישבים, כמו הרחבת החומה ובנייה מחוץ לירושלים.

הכשרה למלמדים – במהלך השנה התקיימו מספר מצומצם של מפגשי השתלמות למלמדים בתלמודי תורה, אשר נועדו להקנות להם באופן תיאורטי ומעשי מושגים ועקרונות מדעיים, כדי שיוכלו להמשיך לעסוק בהם ולשלב אותם בהוראה. נציין, כי מן הראיונות עם שמונת המלמדים עלה כי רק חלק מהם (n = 5) נכחו במפגשים.

³ מנהלי תלמודי התורה בחרו שלא יתקיימו פעילויות עם הורים בשל הרגישות הקיימת במגזר והחשש שהדבר יפגע בתכנית ואף יביא להפסקתה.

ב. עמדות כלפי התכנית ושביעות רצון מאופן התנהלותה

מן הראיונות השונים, ניכר כי, בדומה לשנה שעברה, התחושות כלפי התכנית הן חיוביות וקיימת שביעות רצון גבוהה מהפעילות המתקיימת בתלמודי תורה, המלווה ברצון להמשיך בה. בראיונות עם המלמדים, רובם הביעו שביעות רצון ותחושת סיפוק מהתדירות בה התקיימה הפעילות ($n=7$), מהאופן שבו היא הועברה על-ידי המדריך ($n=7$) ומהתאמת התכנים לגילאי הילדים ($n=5$).

מן הראיונות עם המנהלים, עלה כי הם מכירים בחשיבות התכנית ובתועלת שמפיקים ממנה הילדים: "הפרויקט הוא חשוב ומועיל לילדים- הילדים מאד נהנים וזה מאד חוויתי בשבילם" (מנהל תלמוד תורה, בני ברק), ואחד מהם אף הביע רצון להרחיב אצלו את התכנית לכיתות נוספות. יחד עם זאת, מן הראיונות עם המלמדים והמנהלים עלה כי מעורבותם בתכנית של האחרונים אינה גבוהה ומתבטאת בעיקר בעדכונים מפעם לפעם שהם מקבלים מהמלמדים אודות הנעשה במסגרת הפעילויות.

בראיונות עם המלמדים, המנהלים והמדריך בתכנית הם נשאלו על מידת המעורבות של ההורים בתכנית ועל עמדותיהם כלפיה. מן הראיונות, ניכר כי מידת המעורבות של ההורים בתכנית מוגבלת ומצומצמת, בין היתר, בשל העובדה שלא התקיימה עימם פעילות סביב התכנית (למעט דפי המידע שנשלחו אליהם לאחר כל פעילות). עם זאת, מהדיווחים עלה כי ישנן תגובות חיוביות של הורים כלפי התכנית ושביעות רצון כללית ממנה. כמו כן, בחלק מן הראיונות צוין כי ישנה התעניינות של הורים בפעילויות ובמי שמעביר אותן: "בקטע של ההורים חל מפנה. הגיעו קולות. זה לא שיש איזה מפגש עם ההורים.. אבל הם כן פתאום שואלים מי הבן אדם הזה. אב אחד אפילו התקשר אליי... ייתכן שהורים היו רוצים להכיר אותי ואת התכנית ואולי אין להם את האפשרות כי הם לא מבקרים בבית הספר" (המדריך בתכנית).

ג. הישגי התכנית והשפעותיה

ברמת הילדים

מן הראיונות השונים עלה כי התכנית פתחה לילדים צוהר לתחום המדעים ואפשרה להם להתנסות בפעילויות מדעיות מגוונות ומהנות, שככל הנראה לא יזדמנו להם בעתיד: "אין ספק שהילדים לומדים להתבונן בתחומים שאין להם הזדמנויות אחרות להתבונן בהם" (מלמד, אלעד); "הילדים האלה בני 5 לא יראו את זה יותר... אפילו בלימודי חול אין שם מדעים. יש היסטוריה, גיאוגרפיה, מתמטיקה, דקדוק... הם לא יפגשו את זה עוד פעם. הם הרוויחו את מה שהרוויחו וזהו" (מנהל התכנית). כמו כן, הילדים רכשו מושגים חדשים (בעיקר מדעיים) והתנסו ביישום מיומנויות חקר של שאילת שאלות, העלאת השערות ופתרון בעיות, התורמים בפיתוח החשיבה: "אפשר לראות שהחשיבה שלהם השתנתה.. לעומת המפגש הראשון שהתקיים בשנה הזו, אנחנו נמצאים במקום אחר. השאלות שלהם יותר מכוונות, הם חושבים יותר טוב- כשילד שואל שאלה, ילד אחר נרתם לענות לו ואז מתרחש דיון בין הילדים-שופטים את הרעיון של הילד אם זה נכון או לא נכון" (המדריך בתכנית).

מעבר לכך, ניכר כי הילדים הפיקו הנאה מרובה מן הפעילויות ומאופן העברתן, ובפרט מן התוצרים שיצרו והביאו הביתה, אשר תרמו לתחושת המסוגלות העצמית שלהם: "פה בח"י הוא מרגיש שהוא יוצא עם יצירה ויש לו סיפוק, הוא מראה לכולם שהוא מייצר את זה לבד וזה נותן לו תחושת חשיבות" (מנהל תלמוד תורה, אלעד).

ברמת המלמדים

מן הראיונות השונים ניכר כי התכנית העשירה את המלמדים בידע וחשפה אותם לאסטרטגיות הוראה שונות ומגוונות: "אני משתדל במהלך השיעור לתת למלמדים עקרונות של דרכי הוראה, תכנון... המלמד בדר"כ נוכח בשיעור אז אני מסב את תשומת ליבו במהלך השיעור, שיש אלמנטים של דרכי הוראה, גיוון בהוראה וכל מה שיש לו קשר לדרכי הוראה..." (המדריך בתכנית); "נתן לי אפיקים חדשים, איך להסביר לילדים מושגים מופשטים" (מלמד, אלעד); "נתן לי לחשיבה שלי, נתן לי רעיונות איך לדרבן את הילדים לחשוב" (מלמד, בני ברק); חשיפה זו נושאת פרי ביישום של כמה מהמלמדים בהוראה בכיתה: "הרבה פעמים אני משלב בהוראה שלי דוגמאות מהשיעורים של הרב פיליפ" (מלמד, בני ברק); "לפעמים אני מקשר את מה שאני מלמד למה שהעביר (המדריך), ואני שואל אותם (את הילדים) - זוכרים למדנו זה וזה... והילדים לומדים את הרעיון... אני מכניס את זה בפרשת השבוע או בסיפורים שאני מספר וכך אני נותן לזה משמעות הרבה יותר חזקה" (מלמד, בני ברק).

ד. קשיים ואתגרים בהפעלת התכנית

מן הראיונות עם מפעילי התכנית ניכר כי אחד האתגרים המרכזיים עמו התמודדו המפעילים הוא עם האיום על הפסקת התכנית, מצד מתנגדים בציבור החרדי (בעיקר בבני ברק). בשל כך נציין כי מפעילי התכנית נאלצו לערוך שינויים בתכנית המקורית - לוותר על קיום הפעילויות עם ההורים: "מישהו מצא ברחוב פתק של ילד וזה הופיע בעיתון חרדי, עם השמצה של איך משייכים את דוד המלך לפעילות מדעית וזה הופיע בשתי ורסיות בשני עיתונים עם הלוגו של התלמוד תורה... המזל הוא שהמנהל פתר את זה בגיחוך אבל עובדה שזה מגיע להורים ומבחינת החשש זה לחץ נוראי... יש חשש מאד גדול בתלמודי תורה שהתכנית עובדת. היו קולות לא פשוטים" (מנהל התכנית) ולצמצם את מספר מפגשי ההשתלמות למלמדים: "השנה היו קצת פחות מפגשים. הרגשנו שזה לא עובד להם טוב, שכאילו זה יוצא שוב החוצה... הם הגיעו כי המנהלים אמרו להם ללכת אבל היה את החשש הזה שהם יוצאים החוצה ללמוד משהו שקשור למדעים" (מנהל התכנית).

אתגר נוסף היה גיוס שיתוף פעולה מצד המלמדים בזמן העברת הפעילויות בתלמודי תורה: "יש מלמדים שפעם נמצאים ופעם לא. יש כאלה שלא מוותרים, יעשו הכול כדי שאהיה בכיתה... ואני אומר למלמדים במפורש שאני רוצה אותם בתוך השיעור כי המטרה זה לתת להם ערך מוסף לעבודה שלהם, דרך התובנות שאנו מעלים יחד... ויש את המלמדים שפחות משתפים פעולה ומה שהכי מפריע זה חוסר ההתעניינות - יש פעילות בכיתה שלך והוא רוצה (המדריך) להעביר מסר ואתה (המלמד) כאילו מתעלם. זה נותן הרגשה כאילו הילדים הם לא ילדיך" (המדריך בתכנית). חיזוק לטענה זו עלה גם מן התצפיות בתלמודי תורה, שכן רק בארבע פעילויות מתוך השמונה שנצפו, נכחו המלמדים לאורך כל זמן הפעילות, גילו מעורבות בה וסייעו למדריך בעת הצורך.

מעבר לאותם אתגרים, עלה מן הראיונות **קושי לוגיסטי** באספקת חומרי היצירה עבור הפעילויות: "סוכם איתי שאקבל הכול מוכן והמנהלת לא תמיד מגיעה עם החומרים... זה לעמוד עם היד על הדופק" (מדריך בתכנית).

ה. צרכים והצעות לשיפור

מן הראיונות השונים עלו מספר הצעות בהן: **הרחבת אוכלוסיית היעד של התכנית** (לכיתות ולגילאים נוספים), **גיוס כח-אדם נוסף לצוות ההדרכה וחיזוק והעמקה של היבטים תיאורטיים בהכשרת המדריך**: "הייתי שמח להרחיב את הידע בנוגע לפיתוח חשיבה כמשהו יותר רחב, על התיאוריה של פיתוח חשיבה אם המטרה היא פיתוח חשיבה שיתנו יותר כלים" (מדריך בתכנית).

סיכום ודיון בשאלת הקיימות של התכנית

לאורך חמש שנות מחקר, נבחנה תכנית ח"י (חשיבה יצירתית) לאור ארבעה היבטים מרכזיים: אופני ההפעלה והיישום של התכנית (בגנים ובתלמודי תורה), עמדות כלפיה (בקרב הצוות החינוכי ובקרב הורים), תרומות והשפעות (על הצוות החינוכי, הילדים וההורים) וקיימות התכנית. בפרק זה יידונו הנושאים המרכזיים העולים מן הממצאים (שנאספו לאורך כל שנות המחקר), שבכוחם להאיר את עיניהם של הגורמים המעורבים בתכנית (מפעיליה ומממניה) באשר לנקודות החוזק שלה והתחומים הטעונים שיפור ומתוך כך יוצעו המלצות וכיווני פעולה לעתיד.

בין השנים תשע"ג-תשע"ז, הופעלה תכנית ח"י, במגזר החרדי- תחילה במתכונת ניסיונית בגנים (בחולון) ולאחר מכן כתכנית בתלמודי תורה (בבני ברק ואלעד). התכנית יועדה לפעול בשלושה מעגלים: ילדים, צוות חינוכי והורים. ברמת הילדים- קיום פעילויות בגנים ובתלמודי תורה, בתדירות של אחת לשבוע או שבועיים; ברמת הצוות החינוכי- קיום מפגשי השתלמות לגנונות ולמלמדים (כארבע מפגשים בשנה) וברמת ההורים- הפעלה של סדנאות להורים וילדים ומי שיא בקהילה. בפועל, עלה מן הממצאים כי בשנות ההפעלה של התכנית בגנים בחולון, זו יושמה בהתאם לתכנון שהוצע. מאידך, בהפעלת התכנית בתלמודי התורה באלעד ובבני ברק, נאלצו המפעילים לבצע שינויים בתכנון המקורי ולצמצם את היקף הפעילות, בשל החשש לתכנית מפני מתנגדים בציבור החרדי. משכך, אמנם הפעילויות לילדים בתלמודי תורה נותרו ללא שינוי, אך ההשתלמויות למלמדים התקיימו באופן חלקי (בשנה הנוכחית) ולא נערכו כלל פעילויות עם הורים בתכנית⁴. לשינויים אלה השלכות על הטמעת התכנית, התרחבותה וסיכויי הקיימות שלה, כפי שנדון בהמשך.

התכנית "חשיבה יצירתית" התפתחה והתגבשה במהלך הפעלתה ותרמה מחד למשתתפיה בהיבטים שונים, ומאידך הציבה בפני המפעילים אתגרים אשר השפיעו על אופי התכנית והתנהלותה.

מן הממצאים עלה כי **ברמת הילדים**- התכנית פתחה בעבורם צוהר לתחום המדעים, הקנתה להם מושגים חדשים ואפשרה להם להתנסות ביישום מיומנויות חקר (כדוגמת שאילת שאלות, העלאת השערות ופתרון בעיות) התורמות בפיתוח חשיבה. בנוסף, התכנית תרמה (בעקיפין) לתחושת המסוגלות העצמית של הילדים, דרך היצירות שיצרו ולקחו איתם הביתה. **באשר לגנונות ולמלמדים**, הממצאים מלמדים כי הם הועשרו בידע חדש ונחשפו לאסטרטגיות הוראה שונות ומגוונות, שכמה מהן אף אימצו להוראה שלהם בכיתה. **באשר להורים**, נמצא כי בשנות ההפעלה הראשונות של התכנית בגנים בחולון, בהן התקיימו סדנאות משותפות עם הילדים, ההורים נתרמו בקבלת רעיונות לפעילויות בשעות הפנאי עם ילדיהם, שחלקם אף עשו בהם שימוש. עוד עלה מהמחקר כי שביעות רצונם של המלמדים והגנונות וכן של המנהלים וההורים מן התכנית הייתה גבוהה, ולוותה ברצון להמשיך בה.

⁴ נציין כי בשנת הלימודים תשע"ו התקיימה סדנא מוצלחת להורים וילדים שאינם משתתפים בתכנית, הן בבני ברק והן באלעד

עם זאת, כאמור, התמודדו מפעילי התכנית עם **שני אתגרים מרכזיים**. האתגר הראשון היה הכנסת התכנית לאוכלוסייה חרדית והתמודדות עם האיום על הפסקתה, מצד מתנגדים בציבור זה. נציין כי לצורך כך, ביצעו מפעילי התכנית פעולות מקדימות, ביניהם, קיום מפגשי הכנה עם ראשי ההנהגה, מפקחים ומנהלים לצרכי שכנוע וגיוס שיתוף פעולה, וביצוע התאמות תרבותיות והנגשה של התכנית לאוכלוסיית היעד. התאמות אלו כללו: גיוס והכשרת מדריכים מהציבור החרדי, התאמות תרבותיות לתכנים הנלמדים ויצירת ממשקים בין תכני התכנית לאלו הנלמדים בגנים ובתלמודי תורה.

האתגר השני עמו התמודדו מפעילי התכנית נוגע למידת ההטמעה שלה במסגרות החינוכיות (בגנים ובתלמודי תורה) ומחוצה להן. מן הממצאים עלה כי אחד הקשיים הבולטים עימם התמודדו המדריכים בתכנית היה היעדר שיתוף פעולה ומעורבות נמוכה מצד חלק לא מבוטל של גנות ומלמדים, הן בזמן הפעילויות והן במפגשי ההשתלמות. הדבר בא לידי ביטוי בנוכחות חלקית במפגשים, בהבעת חוסר עניין לעיתים בפעילויות ובאי מתן סיוע למדריך בעת הצורך. בהקשר זה ניתן לציין גם את מעורבותם החלקית ביותר של המנהלים בתכנית, שייתכן והשפיעה על תחושת המחויבות של המלמדים כלפי התכנית. עוד עלה מן הממצאים, כי רק חלק מהגנות ומהמלמדים העידו על עצמם שהם מיישמים את העקרונות שלמדו בתכנית ומשלבם אותם בהוראה שלהם או הצהירו על כוונתם לעשות זאת בעתיד, וכן עלתה טענה בקרב גנות שההכשרה שניתנה להן לא הכינה אותן במידה מספקת לקראת יישום עקרונות התכנית באופן עצמאי. ממצאים אלו הופכים את שאלת דרכי ההטמעה של התכנית והקיימות שלה לשאלה מרכזית וחשובה. שכן, עמל רב הושקע בבניית התכנית והפעלתה וחשוב שזו תשמש את הגנות והמלמדים בעבודתם היומיומית גם בעתיד, עם ילדים נוספים.

שאלת ההטמעה של התכנית והתרחבותה רלוונטית גם בהקשר של ההורים אשר נתפסים כמקור משמעותי ליצירת שינוי אצל הילדים (ההנחה היא ששינוי בהתנהגות של ההורים יוביל לשינוי רצוי אצל ילדיהם). אולם, כפי שכבר צוין לעיל, בשנותיה האחרונות של התכנית (בתלמודי תורה), נאלצו המפעילים שלא לקיים סדנאות ופעילויות עם הורים ועל כן מעורבותם של האחרונים בתכנית הייתה נמוכה ביותר. מעבר לכך, גם בגנים שבהן כן התקיימו פעילויות עם הורים, הממצאים הראו שלא די בזאת ועלה הצורך (מצד הגנות) בחיזוק הקשר בין התכנית להורים. ממצאים אלו מעלים מספר מסקנות והמלצות (שעלו בחלקן גם בדוחות קודמים) הקשורות להיבטים המסייעים או שעשויים לסייע בהטמעת התכנית.

- א.** כתנאי בסיסי ישנה חשיבות רבה ליצירת מסגרות זמן להכשרה וליווי של המחנכים. בהקשר זה נציין **שלמנהל המסגרת החינוכית** תפקיד חשוב בתהליך הטמעת התכנית. אמונותיו בחשיבות התכנית, יחד עם הנחישות לפנות את הזמן הנחוץ ליישום עקרונות התכנית באופן מעשי והעברת מסר ברור למחנכים בדבר חשיבות הטמעת התכנית הינם היבטים המקדמים את ההטמעה המיטבית של התכנית.
- ב.** במסגרת ההכשרה יש לספק למחנכים **רעיונות לפעילויות הקשורות לנושאים בתכנית כדי שיוכלו להתנסות בעצמם ואף לפתח** מאגר רעיונות ופעילויות שיפעילו 'בשטח'.
- ג.** ישנה חשיבות רבה **בקיום למידת עמיתים** ובפיתוח מנגנון שיאפשר למחנכים לחלוק את ניסיונם ולשתף ברעיונות להפעלות שפיתחו בעצמם.

ד. ראוי לספק למחנכים ליווי ותמיכה מקצועית, שבין היתר, יספקו מענה לצורכיהם ולקשיים העולים בעת העברת תכנים מהתכנית ועבודה סביב מערכי שיעור.

ה. היבט חשוב נוסף בהטמעת התוכנית הינו גמישות והתאמה של אופן יישום התכנית הן לאופי המסגרת החינוכית ומאפייניה והן לכיתות השונות. קיימת חשיבות למתן לגיטימציה לאוטונומיה וגמישות למחנכים בבחירת תכנים מתוך התכנית המתאימים לכיתתם. מתן אפשרות ואף עידוד הגמישות וההתאמה של המערכים לסגנון המחנך וצרכי הכיתה מאפשרים ומקדמים יישום רגיש, רלוונטי ומתאים של התכנית אשר הולם את הצרכים בשטח ומביא לעשייה יעילה.

ו. נראה שיש מקום להשקיע מאמץ גדול בחיזוק הקשר בין המסגרת החינוכית לבית סביב נושאי התכנית. אפשר לחשוב על מנגנונים שונים שיאפשרו 'להפעיל' את ההורים באמצעות ילדיהם, למשל, לשלוח דפי עבודה הביתה, לעודד כתיבה במחברת חוויות שבה הילדים מתעדים את חוויותיהם מהתכנית ועוד. בו בזמן יש מקום לשפר את מודעות ההורים לחשיבות התכנית ולחזק את תחושת היכולת שלהם, באמצעות מתן הנחיות מקצועיות ברורות, הדרכה אישית ו/או קבוצתית, מתן הצעות לפעילויות משותפות ועוד.

לסיכום, נראה כי התכנית "חשיבה יצירתית" סיפקה מענה ייחודי למשתתפיה, הן בתחום הדעת והן בשיטות הוראה ולמידה. יחד עם זאת, כפי שעולה מן המחקר שלפנינו, בהפעלת תכניות מסוג זה ראוי לתת את הדעת על נושאים שונים, כגון גיוס תמיכת המנהל בתכנית, הכשרה למחנכים תוך מתן ליווי ותמיכה מקצועית, גמישות והתאמת אופן היישום למסגרת החינוכית ולכיתות שבה, הן כדי שהן יתאימו באופן מיטבי לאוכלוסיית היעד והן כדי להבטיח קיימות לתכנית.